

Kodėl ir ko Norberto Vėliaus eita per Lietuvą?II

BRONĖ STUNDŽIENĖ - [Šiaurės Atėnai](#)

LTR kauliuko dešimties Vėliaus dykautas
mūkilimo-tiriamoji ekspedicija "Vėliaus dykautas"
Marksištinis sprendimas kaimo dešimties "vėliaus dykautas"
(1963 m. rugpjūtis). Iš kairės į dešinę: Vacys Milius,
Agnė Juk, Bronė Stundžienė, Ramona Stundžienė,
Agnė Stundžienė, Jovita Alkūnaitė, Norbertas Vėlius,
Rimvydas Kunskas.

Rimvydo Kunsko nuotrauka. LTRFt 1415

Pabaiga. Pradžia Nr. 7

Gyvenamojo laiko paradigma rankraščiuose

Imantis Norberto Vėliaus tautosakos rankraščių peržiūros, iš anksto buvo angažuotasi įvertinti, mėginti įžiūrėti, kiek ir kaip ši kolekcija patenka į anuomet visiems mokslams (ir ne vien) privalomo marksistinio metodo lauką, kaip marksizmo diegtas mąstymo šablonas reikėsi šiame ne teoriniame ir ne spaudai skirtame folkloro diskurse. Juk remiantis „klasių kovos“ ideologiniu konstruktu vien bendravimą su kaimo žmonėmis tiesiog daugiau negu paprasta pritraukti ikiėjimo į „liaudies mases“.

Ir iš tikrųjų rankraščių įvaduose bei tautosakos pateikėjų glaustuose ir labiau išplėtotuose aprašuose, ypač iš Vėliaus ankstyvojo tautosakos rinkimo etapo, nesunku įžiūrėti paskui šią veiklą besidriekiantį vienokį ar kitokį sovietinės ideologinės prievolės šleifą. Jį atpažinti verčia ir Vėliaus amžininkų bei bendražygių prisiminimuose išnyrantis niūrus rūstaus laiko fonas, kurį išryškina liudijimai, kad anuomet Vėliui, pirmiausia kaip ekspedicijų entuziastui ir rengėjui, buvo skiriama speciali priežiūra, nuolat iškildavo įvairaus pobūdžio suvaržymų, skirtų kontroliuoti ir pristabdyti vis didesnius mastus įgyjantį kultūrinį judėjimą – senojo kultūros paveldo rinkimą ir skelbimą, siejamą su Vėliaus asmeniu.

Šmėsteli užuominų ir apie dar kitokią, padidintą vidinę bei išorinę kontrolę net kasdienėje darbo vietoje, atrodo, taikytą vėl tuo pačiu pagrindu – liaudies kūrybos aktyvaus kaupimo atžvilgiu. Žinomas ano meto kraštotyrininkas Antanas Stravinskas yra užsiminęs, jog gerokai vėliau (apie 1976–1977 m.) su tam tikra nuoskauda Vėlius yra jam pasakojęs, kad ir tuometiniame Lietuvių kalbos ir literatūros institute jo surinkta tautosaka buvo cenzūruojama, o 1971–1972 m. ne kartą buvo svarstomas ir, švelniai tariant, baramas ne tik pačiame institute, bet ir saugumo „konservatorijoje“. Žinoma, tokio istorinio laiko konteksto atvira forma neliko ir negalėjo likti pačiuose rankraščiuose net „tarp eilučių“. Skaitančiajam tautosakos raštus jų laiko dvasią reikia tiesiog turėti galvoje, suprasti ar net dažnai pačiam ją išsišifruoti vien iš netiesioginių užuominų.

Koks ideologijos sergėtojų reikšmingas vaidmuo buvo priskiriamas tautosakai, dabar žinome kad ir iš viešai ar neviešai demonstruoto draudimo fiksuoti nepageidaujamą tais laikais dainų repertuarą (pavyzdžiui, nepriklausomos Lietuvos laikais dainuotus patriotinius kūrinus). Kad tokių draudimų tikrai būta, rodo archyvo darbuotojų, priėmusių ir pirmuosius 1959 m. Vėliaus rinkinius, palikti prieraišai:
viena šio rinkinio daina saugoma atskirai.

Įdomu, kad pagal griežtą to meto tautosakos klasikos ir vėlyvojo jos sluoksnio vertybinę skirtį Vėlius pastarąjį (ir ypač romansus), tarsi pirmiausia iš marksistinių pozicijų atiduodamas duoklę estetiniam vertinimui, ironiškai vadina šedevrais, atėjusiais iš kapitalizmo laikotarpio, atrodo, visai nuoširdžiai juos laikydamas tik nevykusia, visokio pasmerkimo verta būtent to meto kūryba: *Ugdant jaunimo estetinį skonį, pirmiausia ir reikia kovoti prieš šiuos lėkštus, buržuazine morale persisunkusius „romansus“.* Geriausia tam priemonė – rinkti ir visokiais keliais (per radiją, spaudą, saviveiklininkų ir profesionalų ansamblius) populiarinti tradicijas ir naujas – tarybines mūsų liaudies dainas LTR 3500.

Anuomet propaguojamos marksistinės klasių kovos atgarsiai taip pat tarsi ir nebėra vien grynai formali privaloma užrašinėjančiojo prievolė, nes, reiškiami nors ir patetišku, bet gana patraukliu didaktiniu stiliumi, prasibrauna į rinkinyje autoriaus vardu pristatomą pašnekovo vertinimo diskursą (beje, pakliuvusį ir į tuometinę spaudą): *Žiūrėjau, žiūrėjau į jo suvargusį, ne laiku pasenusį veidą, į galvą, įpratusią lankstytis prieš visus ponus, ir taip graudu pasidarė. Kas norėjo, tas engė tą mūsų liaudį: ir rusų valdininkai, ir lenkų šlėktos, ir savieji poneliai.* *Visus tu maitinai savo darbščiom rankom ir visiems lenkei savo nugarą.* *Net dabar sunku tau atsitiesti.* *O juk prieš tave turėtų visi lankstytis*
LTR 3995.

Kaip dar viena, irgi tam tikrą ideologinę duoklę, matyt, reikėtų laikyti ir vengimą kalbėti tremties temomis biografiniuose rinkinių įvadėliuose, kuriuose rinkinio sudarytojas paprastai savo nuožiūra perpasakodavo svarbiausius pateikėjo gyvenimo faktus, jei neturėsime galvoje retų pavienių, lyg tarp kitko brūkštelėtų pastabų: *po karo buvo išvežta į Rusiją*. Atrodo, rimtą papildomą apsidraudimą nuo priekabios akies galėjo reikšti ir ką nors padainavusio ar pasakojusio žmogaus pristatymas informuojant, kad jis *dalyvavo Spalio socialistinėje revoliucijoje, matė Leniną* (užrašyta 1965 m.).

Kai kuriuos epochos liudijimus akivaizdžiai diktavo pati tuometinė aplinka.

Plg. Vėliaus sutikto nuostabaus pasakotojo iš Rimšės aprašo fragmentą, kuriame vėl ne be ideologinio patoso perteikiamas autentiškas susitikimo kolūkiniame kaime fonas, autoriui vartojant šiuo atžvilgiu gana iškalbingą retoriką:

*Netoli burzgė kuliamoji, o ant kalno važinėjo keli vežimai,
triūsė*

*su šakėmis vyrai ir moterys. Paklausus, kuris čia Dubaka, visi mums parodė nediduką dieduką,
kuris, stovėdamas ratuose, važiavo stačiai į mus. Jo skruostus ir dalį pasmakrės dengė
didžiuliai b u d i o n i š k i ū s a i*

[čia ir toliau išretinta mano –

B. S.

],
*o akutės maloniai žibėjo iš po skrybėlės. Pasisveikinus ir pasakius, jog mes norime užrašyti
visokių atsitikimų, aplinkiniai žmonės suklego: „Jūs ir į jaučio skūrą nesurašysit, ką Dubaka
primeluos.*

Tai

a

n t r a s i s K r u š č i o v a s!“

Dubaka truputį sumišęs, tačiau patenkintas šypsojosi

LTR 3864 (užrašyta 1966 m.).

Panašiai ne dirbtine intencija bus atsiradusios ir kai kurios kitos pateikėjų biografinio diskurso vietos. Pavyzdžiui, turbūt tikrai ne iš būtinybės piešti socialinę idilę kolūkiniame kaime, pristatant iš esmės beveik kiekvieno pateikėjo vargingą ir skurdų ankstesnį gyvenimą, nuolat paties kalbėtojo lūpomis pabrėžiama dabartinė jo situacija kaip pačioje senatvėje sulauktas laimingas tarpsnis. Baigiant aptarti Vėliaus tautosakos rinkinius epochos primestos ideologijos refleksijos rakursu, reikia pripažinti, kad bendrame rankraščių visumos fone ryškesni ideologiniai arba apskritai gyvenamo laiko įspaudai yra gana reti ir iš tikrųjų būdingesni ankstyvajam Vėliaus tautosakos rinkimo laikotarpiui – XX a. septintajam dešimtmečiui. Ir

tie

įspaudai pastebėti viso labo tik rinkinių prieangiuose, nes jie ir pasitaiko vien paskubomis apmestose rinkinių įžangėlėse ar šiaip komentaruose.

Tad peršasi dar viena išvada – ar tik nebus galiojusi nerašyta taisyklė ideologines deklaracijas dažniau sprauti į skelbiamą spaudoje viešą folklorinį diskursą nei į archyvuose saugoti parengtus rankraščius.

Be jau nurodytų atvejų, turima omenyje iš vyresnės kartos atminties iki dabar neišsitynę plačiai

virtoti privalomieji liaudies ir liaudiškumo sąvokų turinio stereotipai, spaudoje pasirodžiusiuose Vėliaus rašiniuose, matyt, atsiradę ir kaip priedanga, kaip neginčijamas argumentas įteisinti folklorą – kaip tik liaudies žmonėse ir gyvuojantį. Parengęs garsios dainininkės tautosakos rinktinę, pratarmėje dėl viso pikto jis apsidraudžia tvirtindamas, kad tik *tarybiniais metais, akcentuojant darbo žmonių, kaip svarbiausių tautosakos kūrėjų ir saugotojų, vaidmenį, buvo atkreiptas didesnis dėmesys ir į atskirus tautosakos pateikėjus* ; tai nepamirštama ir anksčiau pasirodžiusiose publikacijose teigiant, kad, *daug vargdami sunkiais carizmo ir buržuazijos valdymo metais, jie išliko tiesūs, nepalaužti, kaip šimtamečiai žemaičių ažuolai, kartu išsaugodami optimistinę mūsų liaudies poezijos dvasią* ; net tariama, kad tikėjimas mitinėmis būtybėmis susilpnėjo tik dabar, kai *socialistinėmis sąlygomis, pakilus kaimo kultūrai, į viską imta žiūrėti racionalistiškai, ir žmonių sąmonėje nyksta bet kokie prietarai*

. Ne iš gero skelbtose informacijose apie įvykusias ekspedicijas (tai maži straipsneliai smulkiu, vos įžiūrimu šriftu, paprastai įdėti paskutiniame laikraščio „Literatūra ir menas“ puslapyje) atsiradusios frazės, iškeliančios kraštotyrinio darbo ideologinę reikšmę, pasak vienos iš jų:

Ne vienas sutiktas senelis prašomas prisiminti savo vaikystę, kaip su ginklu rankose 1905 ir 1915 m. kovojo už sotesnį duonos kąsnį ir šviesesnį gyvenimą

. Šios dabar iš Vėliaus tekstų specialiai ištrauktos ideologinės deklaracijos anuomet visų pirma turėjo užtikrinti, kad

tas

tekstas pasirodys spaudoje, ir kartu stiprinti pačios folkloristikos pozicijas pabrėžiant jos aktualumą ir reikalingumą. O dabar tos privalomosios ideologinės klišės mums sako ir ką kita – jų autoriaus siekimą bet kuria kaina mažinti galimus slenksčius sau ir kitiems, aktyviai dalyvaujantiems kraštotyrinėje ir kartu mokslinėje veikloje.

Beje, ideologinis šešėlis nė mažiausiu krašteliu nekliudė užrašomų tautosakos kūrinių.

Jų perteikimas, kaip dažnai Vėlius mokė nuolatinis ekspedicijų dalyvis, neturi niekaip, nė per nago juodymą pažeisti autentiško tautosakinio vaizdo.

(Apie šį Vėliaus, profesionalaus rinkėjo, darbo pagrindinį principą, kaip šventą priesaką vis kartotą jauniems savo sekėjams, jau po jo mirties pakylėtai ir su didžiule pagarba kalbėjo Liudvikas Giedraitis prisiminimų apie Vėlių knygoje (

Norbertas Vėlius

, V., 1999): „Tautosakos rinkiny žmogaus Daina, Žodis – aukščiau visų valdžių, draudimų, cenzūrų – visiškai nekritikuotina, netaisytina Tiesa, gal net vienintelė tokia nepajudima salelė tarybinės karalystės neaprėpiamų jūrų platybėj...“)

Ypatingas Vėliaus – tautosakos metraštininko – laikas ir kitais atžvilgiais. Tik vos vos XX a. persiritus į antrąją pusę Lietuvos kaimas nors ir negyveno senesnės folklorinės kultūros ritmu, bet labai gerai jį jautė ir prisiminė.

To ritmo aidą dar buvo galima išgirsti kaip neseniai, žemaičių atsimenamos jaunystės laikais, turėtos „mados“ būriu laukuose dainuoti, atpažinti iš paprastos kasdienybės, kai netikėtai užėjęs pas pateikėją moterį ne kartą galėjai ją užtikti staklėse besėdinčią ir drobės audžiančią.

Dabartinėmis akimis žvelgiant, Vėliaus rankraščiai iš tiesų prisigėrę unikalios, vėlesniais laikais

net prisiminimuose išblankusios, o anuomet, pavyzdžiui, Žemaičiuose, gyvų gyviausios tautosakinės tradicijos dvasios:

Juozas Tarvainis labai mėgsta pasakoti. Visi sėdiškiai juokiasi, kaip kartą jis vidurnaktį atsistojęs prie duonos eilėje ir visą naktį išpasakojęs pasakas, kad nebūtų nuobodu laukti, kol atidarys parduotuvę. Ir pasakodavęs

vis

kitas pasakas

LTR 4057;

Pasakas ir atsitikimus pasakoja mielai visiems, kas tik paprašo. Su pasakom esą net ligonį numarinęs.

Nuėjęs sykį Medikio

lankyti.

„Jūzapā, –

sakąs tas Medikis, – tu muokė gražių pasakų, papasakuok

„

Papasakojęs vieną pasaką, antrą, o kaip trečią pradėjęs – Medikis nebesiklausęs, nes jau buvo miręs

LTR 3527;

Baisė miegsto pasakuotė. Aš ir daba [užrašyta 1969 m. – B. S.] ėno pasakuodama. Nuėno į kuokį

namą,

apsistuoja, pabūno kelias dėinas ir pasakuojo.

Monė žmuonės ir pamaitėn.

Monė ožkvėit: „Petrutienelė, atvažiouk, kāp tavėis mūso vakā lauk

!“

Kartās į Žemalė, kartās

čia

pat puo kaimą pavaikščiuojo pas draugų. Pabūno elgā, ešdiestau vėsas pasakas. Ėr numėškė, ėr svetėmė

atėn

paklausytė.

Ypač vakā.

Ka ešgėrst, ka Petrutienė atejė, būrė sosėrenk...

LTR 4056.

Palikta Vėliaus ranka apmestų įtaigių vaizdelių ir iš kitų Lietuvos vietų, ypač iš jį visados traukusios, beveik nepažeistą senąjį gyvenimo būdą išlaikiusios, gyvastingai XX a.

tebevešėjusios apeiginio dzūkų dainavimo terpės: *Ypač mėgsta vestuvėse padainuoti, tėvus ir jaunąją pravirkdyti.*

„Kai šalin [pas jaunąjį – B.

S.

]

vežė

. Jau išvesdinėja, žirgų kinko, duktė atsisveikina su kaimu... Stiopka atbėga, sako: „Davai pravirkdykim motkų

!“

Kaip davėm „Žirgeliai sukinkyti

“ –

ai ai ai ai!

Blinkt motka ir apalpo

LTR 3670.

Kad vis dar buvo neprarasti tiesioginiai žmonių ryšiai su tautosaka, patvirtina ir dar kitokios aplinkybės. Kaip pagrįstai galima spėti, dažniausiai knyginiis apsisikaitymas anuomet dar negožė (arba jis tik retsykais prasikišdavo) liaudiško pasakojimo tradicijos.

Tautosaka

vis

dar buvo gyva ne rašytu žodžiu, o kaip ir kadaise – eidama per žmones iš lūpų į lūpas.

Dėl

to Vėliaus pateikėjas net teisinasi, kad jam

iš knygų trūdna pajungt

, kad

tik iš senovės

jo

sekamos pasakos. O kaip ir „pajungs“, jei vos ne kiekviena net kelių eilučių biografinė informacija baigiama autoriaus pastaba, kad apklaustasis

nemoka nei skaityti, nei rašyti

.

Ar tik ne ši aplinkybė bus lėmusi, kad Vėliui dainavusios moterys dar beveik nekalba apie dainų sąsiuvinius (išskyrus retus atvejus, kai bendrauta su jaunesniais asmenimis), iš kurių dabar net vyriausioji karta jau dažnai ir tedainuoja.

Antra vertus, taip spėjant būtina ir išlyga; tai verčia daryti priešingos pastabos, bylojančios apie jau prasidėjusį perėjimą nuo žodinės prie rašto kultūros, iš kurių patiriame, kad ne viena „dainuškininkė“ savo repertuarą yra gerokai papildžiusi iš knygelių ar kalendorių išmoktomis dainomis.

Taigi Vėliaus tautosakos rinkimo laikas buvo ne tik palankus senosios tautosakos paieškoms, bet kartu buvo ir sudėtingas metas, paženklintas daugybe prieštaravimų, apie kuriuos jis nė nemanė rašyti.

Bendras rankraščių kontekstas rodo, kad Vėliaus būta kruopštaus, reto darbštumo folkloro lauko darbininko, nuolat turėjusio novatoriškų idėjų, kaip, ką ir kodėl reikia rinkti. Kaip tradicinės kultūros metraštininko,

jo

labai tikslingai eita per Lietuvą, iki smulkiausių detalių rėpiant mūsų žodinio paveldo visumos

vaizdą. Žvelgiant iš dabarties atskaitos taško akivaizdu, kad visa pirmosios pakopos Vėliaus folklorinė veikla (stebėti ir fiksuoti) turėjo dar vieną

jo

paties irgi dažnai deklaruotą misiją – pakloti tvirtą pamatą tautos kultūros studijoms.

Pasak bendražygių, šio tyrėjo ir paties labai nuosekliai eita – nuo empirinių tyrimų prie baltiškosios pasaulėžiūros studijų.